

Indicis de la llengua i dels costums dels pobles

Toponímia: els noms de la terra

Francesc Vilaró i Casalinas

FILÒLEG

Qui els havia de dir als cartaginesos que la illa que conqueriren el segle VII aC, i que anomenaren Ibusim en memòria de Bes, déu del riure i de l'alegria, faria honor, 2.700 anys més tard, al seu nom esdevenint el centre de la gresca mediterrània sense que, evidentment, els turistes amb bitllet a Eivissa en tinguessin la més mínima idea.

I és que, quan el temps i els seus aliats s'encarreguen d'esborrar les petjades deixades pels homes, és en la toponímia on, si furguem una mica, podem trobar indicis i restes de la llengua i dels costums dels pobles que, al llarg de la història, s'han assentat a les terres on ara vivim, configurant aquest trencaclosques de país.

A part d'aquesta petita, i potser única, mostra de la llengua púnica que els cartaginesos ens deixaren, els noms de lloc d'aquesta terra de pas són plens de senyals que els caracteritzen, que acoïxen amb diferents tonalitats les diverses contrades, són plens d'història. D'història de vegades amb majúscula, sobretot quan estudiem els noms d'aquells grans nuclis que trasllueixen dominacions, batalles i privilegis; i d'història de vegades amb minúscula quan prenem en consideració la toponímia menor que ens informa sobre els noms de tal o tal propietari d'uns camps o habitant d'un mas, sobre usos i anècdotes quotidianes, o sobre semblances que la imaginació d'algun vilatà trobava entre un fenomen geogràfic particular i qualsevol altra cosa, com és el cas de les illes Formigues o del turó de la Mambra, procedent del llatí MAMMULA que vol dir mamella.

La història dels topònims catalans, com la de tants altres aspectes de la nostra història, la podem dividir en dos períodes: abans i després dels romans.

Abans dels romans trobarem, a grans trets, pobles instal·lats al Pirineu que tenien parlars bascoïdes, tribus ibèriques a la costa i civilitzacions de cultura talaiòtica a les Illes. No podem deixar de banda, a més, les colònies comercials dels grecs a Empúries (del grec EMPORION, que vol dir precisament centre de comerç) o a Roses (RODHON, que potser tingui alguna cosa a veure amb l'illa

grega de Rodas), i les que tenien els cartaginesos a Eivissa i que ja hem comentat.

Després dels romans ens han visitat, amb intencions ben diverses, pobles germànics (visigots i francs), àrabs i molts més que, fins a les èpoques del *tour-operator*, han deixat la seva aportacioneta en aquesta coctelera de cultura catalana.

El Pirineu i el basc

Les contrades muntanyenques, per la seva pròpia condició geogràfica d'aïllament i inaccessibilitat acostumen a ser menys permeables a la novetat i, per tant, conserven fases arcaïques en tots els aspectes de la vida. El paradigma d'aquest aïllament el trobem a les comarques del Pallars i la Ribagorça on, gràcies a la seva orografia inexpugnable i a la seva organització social basada en poblats dispersos de pastors, no van arribar ni els ibers, ni els romans, ni els sarraïns, i avui encara, amb prou feines, hi arriba algun turista aventurer. Aquest fet va provocar que s'hi mantinguessin, fins més ençà de l'any mil, els parlars bascoïcs originaris de la zona i les religions primitives que practicaven, basades en l'adoració d'ídols i en la bruixeria. L'únic testimoni que ens queda de tot això és la toponímia.

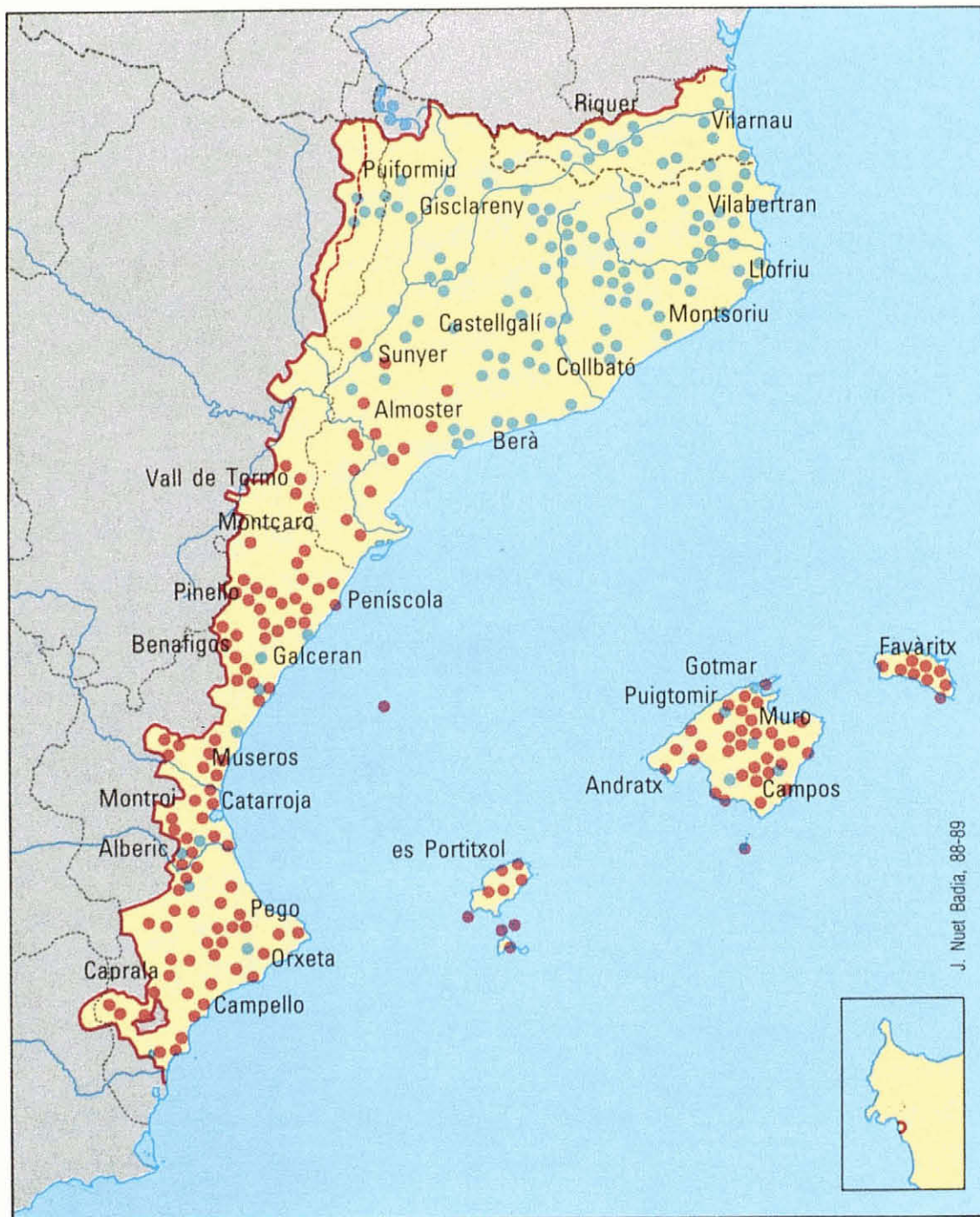
Un exemple clar de manteniment de la llengua i de les creences religioses és el cas de *Sargen* (Pallars Jussà) que vol dir "plana de les bruixes"; a més hi ha els casos d'*Ertz* o d'*Ariñsal* (Andorra) que volen dir "riba" i "espinal" respectivament, el d'*Urtx* (Cerdanya) que vol dir "llac", el de *Les* (Val d'Aran) "abisme", o el d'*Ivars* (Noguera) que significa "riu".

El fet que aquests parlars bascoïdes amb el pas del temps s'anessin esmorteint fins a desa-

La toponímia de la Cerdanya es caracteritza per la gran abundància de monosíl·labs.

La divisió del territori català sobre el domini dels francs i dels àrabs ha fet que els noms de cada zona tinguin unes arrels ben diferents.

parèixer va fer que els parlants de les generacions successives anessin perdent també la consciència dels significats que s'amagaven al darrera d'aquells noms de lloc i que sentissin la necessitat de donar-los un nom en

la seva nova llengua. Aquest és el cas d'Aran, que vol dir "vall", o Suert, que significa "pont", i que la població, en un intent de cercar més transparència, va rebatejar donant-los, sense saber-ho, un nom nou igual al que havien po-

sat els seus avantpassats. Això va donar lloc als topònims redundants de la Val d'Aran (vall de vall, en aranès i basc) i del Pont de Suert (pont de pont, en català i basc):

Els romans i la llengua mare

L'any 218 aC, les tropes romanes que combatien els cartaginesos, durant la segona Guerra Púnica, desembarcaren al port d'Empúries per tallar les comunicacions i la reraguarda dels exèrcits d'Anníbal. Els romans aviat conqueriren la costa hispànica mediterrània i colonitzaren la Tarraconensis a base de crear-hi colònies agrícoles on s'establiren legionaris llicenciats i mercaders.

Així començà el període conegut com la romanització que durà fins el segle V dC i que no es limità a una dominació política, sinó que abraçà tots els àmbits de la vida: la llengua, la ciència, els costums bons i dolents, la tècnica, la religió, l'organització política i, en general, tots aquells aspectes que configuren la cultura d'un poble.

El llatí és la base a partir de la qual neix el català i, per tant, la toponímia del país hi té, majoritàriament, el seu origen. Els habitants d'aquestes terres van anar batejant la seva geografia amb noms en llatí que, de vegades, descriuen d'una manera simple i pelada l'indret, mentre que unes altres, gosaven fins i tot fer metàfores o establir comparacions amb algun element de la vida que els recordava el lloc anomenat. Aquesta relació s'ha mantingut tot sovint, perquè l'evolució de la llengua general i la dels topònims han anat paral·lelament. Aquest és el cas, entre moltíssims, de *Vila-rodona* (Alt Camp), provinent del llatí VILLA ROTUNDA; no ha passat el mateix, però, amb *Camprodon* (Ripollès), que, malgrat vingui de CAMPU ROTUNDU, amb l'evolució, el nom ha perdut la seva transparència semàntica originària i ja ningú no l'associa amb un camp rodó, que és el que era a l'origen.

Tants i tants són els casos de pèrdua de transparència que quan furguem una mica en els orígens dels noms toquem amb sorpreses que, si la mà de l'home ha estat benèvola, que no sempre ho ha estat, encara podem comprovar

sobre el terreny. Com podem trobar que hi ha un riu amb pollanques a *Ripoll* (llat. RIVU PULLUS), canyers a *Canet* (llat. CANNETU), o una bella vista a *Bellver* (llat. BELLU VIDERE). El que segurament no podem trobar és el cementiri petit, MARTYRETULU en llatí, que donà el seu nom a *Martorell*.

De vegades els noms venien donats per la raça o la religió peculiars de la gent que habitava al poble, com és el cas de *Vilajuïga* (Alt Empordà), del llatí VILLA JUDAICA, vila de jueus; o el de *Móra la Nova* i *Móra d'Ebre* (Ribera d'Ebre), del llatí MAURA, poblat de moros. De tota manera, amb un ràpid cop de vista podem veure quina ha estat la religió dominant a la zona. Només cal pensar en els més de 500 topònims de poblacions que porten noms de sants o d'aspectes lligats amb la religió, com les bisbals o les seus.

Un cas controvertit és el dels zootopònims, és a dir, aquells topònims procedents de noms d'animals que, suposadament, abundaven a la zona. Casos clars són el de *Vilademuls* i el de *Viladecavalls* i, per a J. Veny, també el de *Viladàsens* que, segons el mateix autor, s'escriu i es pronuncia sense l'accent per tal d'estalviar-se les connotacions pejoratives i la brometa consegüent dels desalmats dels pobles veïns, encara que alguns altres estudiosos creuen que no té res a veure amb el nom d'aquests simpàtics animals d'orelles llargues i que podria tenir un origen àrab. No entren en aquest grup de topònims el cas de *Viladecans*, que, malgrat algú havia suggerit de posar un ca a l'escut, no fa referència als gossos sinó a les canyes, ni tampoc el de *Vilafant*, que no té relació etimològica amb cap mamífer amb trompa, sinó amb un sarraí anomenat Hattám.

Germànics, àrabs i més germànics

Dos foren els pobles germànics que deixaren la seva petja a Catalunya: els gots, o visigots, i els francs.

Els primers constituïren un reialme, a començament del segle V dC, que tenia la capital a Tolosa i que s'estenia fins als Alps, pel nord, i fins a Andalusia, pel sud. L'any 507 foren vençuts pels francs i s'installaren a Toledo, perdent tots els seus dominis ultrapirinencs. Els gots, molt romanitzats quan formaren el seu imperi a la península Ibèrica, aportaren a la nostra cultura aspectes d'organització política i jurídica, i avui encara podem reconèixer la seva presència en alguns noms de lloc com els dels poblats de *Goda*, un a l'Anoia i l'altre al Bages, o *Godall*, al Montsià, i noms de persona com Godó, Godes o Godoi.

Dos segles després (s. VIII), els àrabs comencen pel sud una conquesta de la península Ibèrica que avança rapidíssimament cap al nord gràcies a una política de pactes amb una noblesa visigòtica poc cohesionada que veia, en la invasió sarraïna, una possibilitat de mantenir el seu poder local. Els àrabs pujaren fins a Poitiers (Occitània), on arribaren l'any 732. Allà es trobaren amb els exèrcits francs de Carlemany,

flàgell implacable d'infidels, cosa que li proporcionà la santedat. Fou a partir d'aquest moment quan començà de fet la Reconquesta que el 801 arribava a Barcelona i assetjava, sense èxit, Tortosa.

Així, doncs, tot el vessant del Pirineu Oriental esdevingué l'anomenada Marca Hispànica, organitzada en comtats que depenien de l'Imperi Carolingi, fins que començaren a independitzar-se ara fa mil anys. Però tornem al nostre tema. La qüestió és que ens trobem amb una Catalunya dividida entre els àrabs, al sud, i els francs, al nord, i això, evidentment, s'havia de notar a la toponímia.

A la zona sud, els dominadors sarraïns imposaven una manera de viure oriental i fomentaven i prestigiaven la seva llengua, la cultura, la ciència i una religió que governa tots els aspectes de la conducta humana, entre la població cristiana anomenada mossàrab, molt majoritària, però enlluernada per l'esplendor d'una cultura molt superior a la seva.

Només cal que ens fixem en els noms dels municipis d'una co-

marca com el Segrià, que feia de frontera sarraïna i de punt de defensa contra les incursions cristianes del nord, per trobar un munt de casos de topònims començats per l'article àrab *al*, que donarà *a* o *al* en català, per adonar-nos de la intensitat de la presència àrab. Aquest és el cas d'*Aitona*, que vol dir "les oliveres", *Alcoletge*, "el castellet", *Alguaire*, "la planeta", *Almacelles*, "la clamor de l'aigua", *Almatret*, "lloc de cacera", *Almenar*, "la torre del guaita", *Alpicat*, "els camps enclotats" o tants i tants com *Alfés*, *Albatàrrec*, *Alcanó* o *Alcarràs* que fan referència a noms propis d'àrabs que governaren la contrada.

A les comarques del sud trobem també una gran densitat de topònims d'origen àrab que caracteritzen la zona, donant-li un color especial. Hi trobem *la Poble de Mafumet* (Tarragonès), o *Xerta*, que volia dir "fita", (Baix Ebre), o totes les començades pel prefix BENI que significa "fill de" i que indica famílies i nissagues que s'escampen per totes les futures terres de parla catalana: *Bini-mella* i *Binibequer*, a Menorca, *Benissanet* i *Benifalset*, al Principat, o *Benicàssim* i *Benicarló*, al País Valencià, són només un petit exemple de la profunda petja que hi van deixar els àrabs.

Però tornem cap al nord, on, encara que l'origen àrab també ens ajudarà a donar una mica de llum a algun topònim que per evolució ha pres una forma curiosa, com és el cas d'*Ultramort* (Baix Empordà), de l'àrab ATTURA MOURD, que vol dir "bassa plena", el color general és tot un altre.

Com ja havíem comentat, els francs, ajudats pels cristians que havien pujat cap a Occitània o s'havien refugiat al Pirineu fugint de la invasió sarraïna, organitzen la Reconquesta i estableixen la Marca Hispànica, nucli originari del que serà Catalunya. Molts noms propis de nobles francs serviren per batejar pobles catalans com és el cas de *Gisclareny*, *Llofriu*, *Toloriu* o *Arderiu*. De vegades, però, aquests noms propis es barrejaven amb noms comuns llatins donant topònims híbrids

com per exemple *Vilopriu*, provinent de VILLA de HILPERICI, o *Palafrugell*, que ve de PALATIUM "casa" de FRUGUGILDI.

Francesos, castellans i, a més, els americans

Després de la independència dels comtats catalans respecte de l'Imperi que havia format Carlemany, vindrien la confederació de Catalunya i l'Aragó (s. XII); i les conquestes de Jaume I, el segle XIII, de la Catalunya nova, les Illes i València, on va permetre que continuessin vivint els moriscos, cosa que afegida a la seva promiscuïtat li va costar la santedat que havia aconseguit Carlemany. L'expansió mediterrània de la Corona d'Aragó a Nàpols, Sicília, Sardenya i Grècia es produí el XIV, període durant el qual són els catalans els que deixen alguna empremta de la seva presència en la toponímia dels territoris conquerits, com és el cas de l'*Alguer*, lloc d'algues, a l'illa de Sardenya. La unió dinàstica de les corones d'Aragó i Castella es consolidà a les darreries del segle XV, la qual comportà per als catalans la pèrdua d'una cort pròpia i de la Cancelleria Reial, i significà una certa supeditació lingüística, política i cultural a Castella, encara que el més calent era a l'aigüera.

Durant el segle XVI, la política absolutista del Comte-Duc d'Oliveres provocà que, al començament del XVII, Catalunya i Portugal, que estava unit a Castella des del 1580, s'aixequessin contra aquesta. Portugal aconseguí la independència, però l'aixecament dels Segadors catalans no aconseguí el seu objectiu i fou castigat amb el Tractat dels Pirineus (1659), pel qual es cediren les comarques del nord català a l'estat francès.

Malgrat les declaracions de respecte dels drets dels catalans a banda i banda de la Serralada que s'especificaven al Tractat dels Pirineus, les monarquies absolutistes francesa i espanyola no trigaren gaire a prohibir l'ús oficial de la llengua catalana en els territoris respectius, ja que en l'ús fa-

miliar no ha estat possible fins a l'actualitat amb la generalització de l'escola i, sobretot, de la televisió. El 1700, Lluís XIV de França, el Rei Sol, signa un edicte que prohibeix el català perquè el considera contrari a l'autoritat del rei i a "l'honneur de la Nation française". Ja a l'edicte mateix de prohibició apareix l'adaptació dels noms catalans al francès quan parla dels "Comtés et Vigueries de Roussillon (...) Conflans (...) et Cerdagne" norma que encara avui perdura amb els perpignans, cervéres i tants més.

Pel que fa a la part espanyola, Felip V va dictar, el 1716, el Decret de Nova Planta, pel qual s'abolien els òrgans de govern propis del Principat i s'instaurava l'oficialitat de la llengua castellana, encara que eren conscients que seria un procés lent atès que, com es diu a l'informe de José Paitño, previ a la promulgació del Decret, els catalans "solamente ablan en su lengua materna, y ningún Común hasta ahora escribía, si no es en Cathalan; sin practicarse el uso de la lengua Española (...)".

D'entre les adaptacions fonètiques i ortogràfiques, i les traduccions directes i, tot sovint, un xic estrofolàries dels noms catalans que es produeixen a banda i banda dels Pirineus, en destaca el cas de la *Guingueta d'Ix*, *Bourg-Madame* en la versió francesa. La Guingueta d'Ix fou creada el 1693 per un pagès de la contrada que hi instal·là una guingueta, és a dir una cantina, en un important lloc de pas fronterer. Quant al nom francès, Xavier Febrès ens en dona tres possibles orígens: "segons l'anècdota, la duquessa d'Angulema, quan viatjava a començaments del segle XIX pel Pirineu vestida de seda i amb peruca empolvorada, va preguntar al seu gentilhome què dimonis era aquest llogarret al qual acabava d'arribar. Després d'informar-se'n, l'explorador no va trobar res de més intel·ligent que contestar: c'est un bourg, Madame", i així li va quedar. Una altra explicació menys anecdòtica afirma que el nom se li va donar per decret del Duc de Borbó, en agraïment als vilatans que li havien proposat de canviar el nom de poble pel de 'Madame', en remembrança de

l'esposa de Lluís XVI, l'escapçada Maria Antonieta. La tercera explicació més documentada refereix que Lluís Antoni de Borbó -gendre de Lluís XVI i delfí destronat-, va aturar-se tres setmanes a la Guingueta en retornar de l'exili a Espanya, un cop vençut a Waterloo l'emperador Napoleó que l'havia despatxat l'any anterior. El batlle de la Guingueta va demanar-li autorització per anomenar en endavant el poble Bourg-Angouleme, però el duc va desitjar que els seus primers passos a França quedessin recordats amb el nom de la seva esposa, filla de Lluís XVI".

El pas dels anys i la consolidació del castellà com a llengua de l'administració, també en l'àmbit local, van fer que els *Sants Bois* es convertissin en Baudillos, els *Quirzes* en Quiricos i els *Cugats* en Cucufates, i les Viles esdevinguessin Villas tant si eren Franques com Noves o Belles, tot això encoratjat i divulgat pels cada vegada més freqüents rètols i indicadors a les carreteres. Afortunadament, la fallera dels traductors oficials no va albirar que *Malgrat de Mar* hauria pogut convertir-se en "A pesar del Mar", o que *Maçanet de Cabrenys* amagava, al darrera d'una grafia poc ortodoxa, uns mots susceptibles de ser traduïts com "Demasiado limpio de Cabritillos" o alguna cosa per l'estil.

El 1931, la Generalitat republicana encarregà a l'Institut d'Estudis Catalans la revisió dels noms dels municipis catalans i n'ordenà el restabliment. Ben poc duraren ja que, a partir del 1939, es tornaren a castellanitzar molts d'aquests noms. A més d'això, aparegué un fenomen totalment nou lligat a l'evolució de la indústria turística: les urbanitzacions de vacances. Nuclis que van néixer en moltes ocasions com a centres de segona residència i que amb el pas dels anys s'han anat consolidant fins esdevenir centres de població estable, barris o, fins i tot, poblacions d'una certa envergadura. I amb ells s'han consolidat els seus noms en castellà.

Si mirem l'Ordre de 20 de desembre de 1988, del Departament

de Governació, per la qual es fa pública la llista dels noms oficials dels municipis de Catalunya, de les seves unitats de població i de les entitats municipals descentralitzades, hi trobarem un munt de noms que, si bé estem acostumadíssims a veure'ls escrits en enormes cartells de colors a la vora de les nostres carreteres, ens sorprèn veure'ls relacionats en una llista normalitzada i oficial de topònims catalans. Aquests noms se'ns presenten de vegades en la forma castellana pura i dura, com és el cas del *Borriquito* (Vandellòs), el *Cortijo* (Roses), el *Fresno* (Vacarisses) o la *Pava* (Gavà), o semiadaptats a l'ortografia catalana, com és el cas de l'*Hidalgo* (l'Ametlla de Mar), les *Vivendes del Patronat* (l'Armentera), o els *Manantials* (els Alamús).

Tampoc s'ha escapat la toponímia catalana de la cultura que ens arriba del Nou Continent, amb la qual cosa es demostra que amb els nous mitjans de comunicació no cal un domini polític directe per influir en el subconscient de la gent i induir-nos a adoptar gustosament la llengua i els noms de l'imperi encisador. Aquest fenomen ha donat com a resultat topònims, ja oficialitzats, com *King Parc* (Sils), o *Pine Beach* (Gavà), o alguns altres que adapten, passant pel sedàs del castellà, noms americans com la *Quinta Avinguda* (Canovelles), o el famós *Miami Platja* (Mont-roig del Camp), sense oblidar que, per a enveja dels ianquis, no tenim una *Califòrnia*, en tenim dues, l'una a Canyelles i l'altra al Masnou.

Evidentment fóra absurd pretendre que a la nostra toponímia no quedessin marques del predomini polític que la llengua castellana ha tingut al nostre país des de fa més de dos-cents cinquanta anys i que la pluja de cultura nord-americana que amara tots els àmbits de la nostra vida no mullés ni una mica la nostra terra, fent-hi florir algun nom similar als que sentim a les pel·lícules que tant ens agraden. Però sí que cal dir que la Generalitat, que té competències exclusives en la re-

gulació de la toponímia, segons l'Estatut d'Autonomia, i que els ajuntaments de Catalunya, primers responsables, segons la llei, dels noms de les seves terres, haurien de tenir en compte que la proliferació d'urbanitzacions, de centres de població d'iniciativa privada, amb noms que només atenen interessos comercials i que no són respectuosos amb la toponímia pròpia del país, pot esborrar en poc temps els darrers testimonis de pobles que ens visitaren fa millers d'anys.

F.V. □

BIBLIOGRAFIA

1. ABADAL i VINYALS, RAMON, *Catalunya fa mil anys*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1988.
2. ALCOVER, i MOLL ANTONI M., Francesc de B. *Diccionari català-valencià-balear*, Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1988.
3. BADIA i MARGARIT ANTONI M. *La formació de la llengua catalana*, Club de Butxaca, PAM, Barcelona, 1987.
4. BALAÑA i ABADIA, PERE, *Els noms de lloc de Catalunya*, GC, Barcelona, 1988.
5. COROMINES, JOAN, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Curial Edicions, Barcelona, 1983-1988.
6. FEBRÉS, XAVIER, *El Pirineu frontera i porta de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona, 1984.
7. FERRER i GIRONÈS, FRANCESC, *La persecució política de la llengua catalana*, Edicions 62, Barcelona, 1985.
8. GENERALITAT DE CATALUNYA, Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya, núm. 1101, 2.2.1989.
- *Com ensenyar català als adults* suplement 6 de mapes per a l'estudi de la llengua catalana, Dpt. de Cultura, Barcelona, 1989.
9. SANCHIS GUARNER, MANUEL, *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Salvat, Barcelona, 1988.
10. VENY, JOAN, *Introducció a la dialectologia catalana*, Enciclopèdia catalana, Barcelona, 1985.